

**ЛІНГВІСТЫЧНЫ КУРС “Стылістыка і культура
беларускага маўлення”
для студэнтаў філалагічнага факультэта
спец. “Беларуская філалогія”**

Тэма лекцыі “Чысціня маўлення”

План лекцыі

1. Агульнае паняцце чысціні маўлення.
2. Праблема выкарыстання дыялектызмаў у мове.
3. Запазычанні.
4. Асаблівасці выкарыстання жарганізмаў.
5. Неалагізмы.
6. Канцылярызмы і штампы.
7. Словы-паразіты.

1. Агульнае паняцце чысціні маўлення

Як камунікатыўная якасць чысціня маўлення атрымлівае сваё вытлумачэнне і можа быць апісана на базе суадносін маўлення з літаратурнай мовай і маральным аспектам нашай свядомасці. Чыстым мы назавем такое маўленне, у якім няма беспадстаўна ўжытых слоў і няма элементаў мовы, якія адваргаюцца нормамі маралі. Чысціня маўлення дасягаецца адзінствам формы і зместу, правільным падборам і арганізацыяй моўных сродкаў у строгай адпаведнасці са стылем і задачамі выказвання, з дакладнасцю перадачы адпаведнай інфармацыі і яе эмацыянальным ці рацыянальным уздзеяннем.

У мове пастаянна дзейнічаюць законы нараджэння і адмірання: адны факты выходзяць з актыўнага ўжытку, другія – з'яўляюцца. Гэты актыўны працэс словатворчасці патрабуе ўмелага рэгулявання, каб новы моўны матэрыял арганічна ўпісаўся ў існуючую сістэму. Існуе шэраг сродкаў, якія ў выпадку іх беспадстаўнага ўжывання, разбураюць чысціню маўлення: а) дыялектызмы; б) індывідуальна-аўтарскія лексічныя і фразеалагічныя запазычанні; в) жарганізмы; г) аўтарскія наватворы і неалагізмы; д) канцылярызмы і штампы; е) словы-паразіты.

2 Праблема выкарыстання дыялектызмаў у мове

Словы, ужыванне якіх абмежавана пэўнай тэрыторыяй, называюць *дыялектнымі*. Дыялектнае слова, ужытае ў мастацкім творы з пэўнымі стылістычнымі мэтамі, называюць *дыялектызмам*. Тыпы дыялектызмаў вылучаюцца ў залежнасці ад таго, якая менавіта рыса гаворкі адлюстравана ў тым ці іншым дыялектызме. Вылучаюць: фанетычныя, граматычныя, словаўтваральныя, уласна лексічныя, этнаграфічныя. Народную мову нельга супрацьпастаўляць літаратурнай, бо беларуская літаратурная мова развівалася ў большай ступені, чым, напрыклад, руская, на аснове жывой народнай гаворкі. Аднак на сучасным этапе ўвядзенне дыялектных слоў у

маўленне, у мастацкі твор павінна быць апраўдана эстэтычнымі задачамі, тактыкай уздзеяння на чытача.

Адна з самых моцных тэндэнцый развіцця літаратурнай мовы нашага часу – тэндэнцыя да строгага адзінства, а значыць, да ўмацавання норм. У сувязі з гэтым ужыванне дыялектызмаў патрабуе асабліва ўважлівага вывучэння. Гэта пытанне даволі складанае, розныя даследчыкі ацэньваюць яго па-свойму. Адно лічаць, што ўжыванне дыялектызмаў мэтазгодна толькі ў мове персанажаў, але не ў мове аўтара. Іншыя мяркуюць, што па-за межамі мастацкага стылю дыялектызмы непажаданыя.

Складанасць пытання аб ужыванні дыялектызмаў у літаратурнай мове тлумачыцца яшчэ і тым, што за кошт дыялектных слоў мова папаўняецца новымі словамі. Адбываецца пастаянна, хоць і нешырокі працэс папаўнення слоўнікавага складу літаратурнай мовы за кошт дыялектных слоў. Гэта значыць, што прымяняльна да такіх слоў перастаюць дзейнічаць жорсткія абмежаванні; калі ж слова яшчэ не зацвердзілася ў літаратурнай мове і не страціла адценне дыялектнага, яно непазбежна будзе выклікаць дыскусіі аб мэтазгоднасці ўжывання яго ў мове. *На плоце да гэтага часу вісіць саганок* ('чыгунок'). Не знаёмаму з лексемай пэўнай мясцовай гаворкі, цяжка зразумець, што такое *саганок*. Таму ў даным выпадку лепш выкарыстаць літаратурнае 'чыгунок'. Калі ўжываецца занадта багата дыялектных слоў, то, па слухнаму меркаванню Садоўскага, атрымліваецца «паэзія раённага маштабу».

Можна зрабіць вывад, што дыялектызмы ўжываюцца ў мове мастацкай літаратуры ў наступных выпадках:

а) для рэалістычнага паказу жыцця вёскі, для стварэння мясцовага каларыту;

б) для моўнай характарыстыкі герояў літаратурных твораў, для індывідуалізацыі маўлення.

Некаторыя даследчыкі, у прыватнасці, Абабурка, лічаць, што літаратурная мова народная ў такой ступені, у якой яна выкарыстоўвае дыялектныя моўныя сродкі, а шырокая ўжывальнасць народна-дыялектных лексем ў мастацкім творы вымагае ставіцца да іх нават як да літаратурных.

У цэлым неабходна адрозніваць, з аднаго боку, 'цытатнае' ўжыванне дыялектызмаў, калі яны прысутнічаюць у кантэксце як іншастылёвы элемент, і з другога боку, выкарыстанне іх на роўных правах з лексікай літаратурнай мовы.

Пры цытатным увядзенні дыялектных слоў важна мець пачуццё меры, памятаць, што мова павінна быць зразумелай.

У другім выпадку, калі дыялектнае слова ўжываецца разам з літаратурным, захапленне дыялектызмамі можа прывесці да засмечвання мовы твора. Аўтар, зыходзячы з патрабаванняў даступнасці тэксту, павінен ужываць такія дыялектызмы, якія не патрабуюць дадатковых тлумачэнняў і зразумелыя ў кантэксце. Таму задача пісьменнікаў, моваведаў, усіх адукаваных людзей у тым, каб правільна рэгуляваць ужыванне дыялектных слоў, ход іх увядзення ў літаратурную мову.

3. **Запазычванне** – з'ява натуральная, а ў пэўныя часы непазбежная (уплыў грэчаскай і лацінскай моў, стараславянскай на славянскія мовы). Запазычаная лексіка была адной з асноўных крыніц узбагачэння беларускай мовы ў перыяд яе фарміравання. Запазычванне абумоўлена сацыяльна-эканамічнымі, дзяржаўна-палітычнымі і культурнымі зносінамі паміж народамі. Запазычаная лексіка, якая ўжываецца ў розных стылях беларускай мовы, падзяляецца на некалькі груп:

а) запазычаная лексіка, якая мае неабмежаваную сферу выкарыстання (*стул, лямпа, школа, вішня*). Такія словы не аказваюць ніякага ўплыву на на іх ўжыванне ў мове;

б) словы, якія захоўваюць некаторыя знешнія прыкметы іншамоўнага паходжання: *журы, джаз, трансляцыя*. Яны таксама стылістычна зліліся са спрадвечнымі словамі;

в) інтэрнацыяналізмы – запазычаныя словы, вядомыя больш чым тром мовам. Гэта агульнаўжывальныя тэрміны з розных галін навукі: *літаратура, фізіка, элемент*. Такая група з'яўляюцца стылістычна нейтральнай.

Асобнае месца займае запазычаная лексіка абмежаванага ўжытку. Сярод іх выдзяляюць некалькі груп:

а) кніжныя словы, якія не атрымалі ўсеагульнага распаўсюджання: *акцэнтаваць, апалагет, эпатыраваць*;

б) экзатызмы -- запазычаныя словы, якія характарызуюць нацыянальныя асаблівасці жыцця розных народаў: *кастаньеты, гандола, баркарола*;

в) іншамоўныя ўкрапленні *хэпі энд, о'кей*;

г) варварызмы -- запазычаныя словы, не зафіксаваныя слоўнікамі. Іх ўжыванне носіць індывідуальны характар.

Асабліва асцярожна неабходна ўжываць запазычаныя словы, якія маюць абмежаваную сферу ўжывання. На гэта ўказвалі ўсе вядомыя беларускія і рускія пісьменнікі, У.І.Ленін. В.Р.Бялінскі казаў, што «ўжываць запазычанае слова -- зневажаць густ, калі ёсць адпаведнае рускае слова. Там, дзе можна знайсці спрадвечнае слова – неабходна яго знайсці». Празмернае ўжыванне запазычаных слоў у розных стылях мовы абцяжарвае разуменне тэксту, робіць яго недаступным для масавага чытача, зацямяе сэнс інфармацыі. Пранікненню запазычаных слоў у сістэму мовы павінен папярэднічаць перыяд функцыянавання ў маўленні, перыяд абжывання ў новым фанетычным і граматычным асяроддзі, г.зн. тлумачыцца ў тэксце, перадачы.

Усе носьбіты беларускай мовы павінны засцерагаць беларускае маўленне ад неапраўданага выкарыстання рускіх моўных сродкаў ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму. Так, у друку можна сустрэць: *аснавапаложнік, вучыцель, шутка* і г.д., што абсалютна недапушчальна.

Патрабаванне мэтазгоднасці, умеранасці ў выкарыстанні запазычаных слоў не абазначае ганенне на іншамоўную лексіку. Без многіх запазычаных слоў мова проста не зможа выконваць камунікатыўную функцыю (асабліва

навуковы стыль, дзе большасць тэрмінаў – запазычаныя словы). Часта запазычаная лексіка неабходна літаратурнай мове як яркі стылістычны сродак маляўнічага адлюстравання побыту іншых народаў або як найбольш дзейсны сродак выражэння думкі. Аднак неапраўданае ўжыванне шматлікіх запазычаных слоў шкодзіць любому стылю мовы.

Патрабаванне дзеляў навукі і культуры асцярожна выкарыстоўваць запазычаныя словы ў тым выпадку, калі ёсць дакладны спрадвечны адпаведнік, не мае нічога агульнага з пурызмам, г.зн. кансерватыўным ікненнем да захавання мовы ў нязменным выглядзе.

4 Жаргонная лексіка заўсёды выкарыстоўваецца для абазначэння паняццяў, якія ўжо маюць найменні ў літаратурнай мове. Адрозніваюць тры віды жаргонаў: класавыя, прафесійныя і жаргон дэкласіраваных элементаў – арго. У наш час няма ўмоў для існавання сацыяльных, класавых жаргонаў, адзіным іх водгукам застаецца крымінальны жаргон. Зараз можна гаварыць толькі аб прафесійных жаргонах, якімі карыстаюцца людзі, што пастаўлены ў асаблівых умовах жыцця і маўлення. Да такіх жаргонаў адносяць студэнцкі, вучнёўскі, жаргон музыкантаў і г.д. (студэнцкі: *зубрыць, плаваць, хвост*). Значэнне жарганізма часта вельмі шырокае, яно вар'іруецца ў залежнасці ад кантэксту ('жалезны' – 'надзейны; каштоўны; верны; цудоўны'). Экспрэсіўнасць жаргоннай лексікі садзейнічае таму, што словы з жаргонаў пераходзяць у агульнанародную размоўную мову, не звязаную строгімі літаратурнымі нормамі. Многія словы, якія атрымалі распаўсюджанне па-за межамі жаргонаў, можна лічыць жарганізмамі толькі з генетычнага пункту погляду, а ў момант іх аналізу яны ўжо належаць да прастамоўя: *продкі 'бацькі'*.

Узнікненне і распаўсюджванне ў маўленні жарганізмаў разглядаецца як адмоўная з'ява ў жыцці грамадства і развіцці літаратурнай мовы. Аднак выкарыстанне жарганізмаў у літаратурнай мове ў выключных выпадках мэтазгодна: гэта лексіка можа дапамагчы аўтару стварыць трапныя характарыстыкі мовы персанажаў. Выкарыстанне жарганізмаў на роўных правах з лексікай літаратурнай мовы не можа быць стылістычна апраўдана. У кніжных стылях жарганізмы не выкарыстоўваюцца. У рэдкіх выпадках яны могуць быць выкарыстаны ў публіцыстычным стылі: у газетных матэрыялах, якія маюць вострую сатырычную накіраванасць. Пры іх ужыванні жарганізмы павінны заключацца ў двукоссе. «Цытатае» выкарыстанне жарганізмаў дазваляе падкрэсліць, што яны ўласцівы маўленню адмоўных персанажаў і не характэрны стылю самога аўтара.

Зварот да жарганізмаў не ў сатырычным кантэксце, не ў мове персанажаў разглядаецца як стылістычная памылка.

5 Неалагізмы. У залежнасці ад спосабаў утварэння выдзяляюць неалагізмы *лексічныя*, якія ствараюцца па прадуктыўных мадэлях або запазычваюцца з іншых моў, і *семантычныя*, якія ўзнікаюць у выніку набыцця словам новага значэння. У залежнасці ад умоў стварэння

неалагізмы падзяляюцца на дзве групы: словы, узнікненне якіх не звязваецца з імем іх стваральніка (*ананімныя*) і словы, створаныя канкрэтнымі аўтарамі (*індывідуальна-аўтарскія*). У залежнасці ад мэты стварэння новых слоў, прызначэння іх у маўленні неалагізмы можна падзяліць на *намінатыўныя* і *стылістычныя*. Найбольшую цікавасць для нас маюць стылістычныя неалагізмы.

Стылістычныя неалагізмы ствараюцца як яркія экспрэсіўныя сродкі. Яны заўсёды маюць станоўчую або адмоўную афарбоўку. У стылістычных неалагізмаў заўсёды ёсць сінонімы, якія звычайна ўступаюць ім па інтэнсіўнасці экспрэсіўнай афарбоўкі. Стылістычныя неалагізмы ў залежнасці ад таго, ці ўваходзяць яны ў мову ці з'яўляюцца толькі фактам маўлення, падзяляюцца на *моўныя* і *аказіянальныя*.

Аказіяналізмы – гэта індывідуальна-аўтарскія наватворы, якія створаны часта супраць законаў словаўтварэння, зразумелыя толькі ў аўтарскім кантэксце і з цягам часу не страчваюць свежасці і навізны (*адвечністы, святлісты*).

Індывідуальна-аўтарскія наватворы адточваюць моўнае чуццё, прыцягваюць увагу да глыбінь унутранага зместу слова. Аказіяналізмы не фіксуюцца слоўнікамі. У індывідуальна-аўтарскіх неалагізмах могуць быць 'захаваны' метафары і параўнанні, якія надаюць мастацкім вобразам яшчэ большую выразнасць. Неалагізмы больш значныя па сэнсу, чым звычайныя словы. Аднак эфектыўнасць аказіяналізмаў залежыць ад майстэрства пісьменніка. У гісторыі беларускай, рускай літаратуры нямала прыкладаў няўдалай словатворчасці (*вугольчыста, іскрыніста*). Пародыя на моватворчасць такіх аўтараў:

Паперыста, аловіста,	Рыфмуліста, радковіста,
Задуміста, парнасіста,	Чужыніста, угарыста,
Спрабую філасофіста	Аб'ёміста, шматсловіста
Выходзіць выкрутасіста.	А значыць – ганарырыста.

У захаванні пісьменніка словатворчасцю захоўваецца небяспека пустой гульні словамі. Незвычайнасць некаторых аказіяналізмаў прыцягвае да іх увагу як да знешніх элементаў мастацкай формы, не даючы адэкватна ўспрыняць схаваны за імі сэнс. Таму пры ўсёй выразнасці індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў іх выкарыстанне павінна быць умераным і эстэтычна мэтазгодным.

6 Канцылярызмы. Элементы афіцыйна-дзелавога стылю, выкарыстаныя ў стылістычна чужым для іх кантэксце, называюцца *канцылярызмамі*. Да іх адносяць:

а) выпадкі расчлянення выказніка: прыбіраць – *праводзіць ўборку*; азеляняць – *пачаць выконваць работу па азеляненні*;

б) лексічныя сродкі, якія маюць тыповую для афіцыйна-дзелавога стылю афарбоўку: *наяўнасць, вышэйназваны, пражываць*;

в) аддзяяслоўныя назоўнікі: *выяўленне, знаходжанне*. Асабліва канцылярскае адценне надаюць прыстаўкі **не-, неда-**: *недавыкананне*;

г) шырокае ўжыванне дзеепрыметнікаў: *было прадугледжана, разгледжана;*

д) шырокае выкарыстанне адыменных прыназоўнікаў: *на лініі, у межах, у сіле, у справе.*

З уплывам афіцыйна-дзелавога стылю звычайна звязваюць выкарыстанне моўных штампаў. *Моўнымі штампамі* называюць модныя словы і выразы, якія атрымалі шырокае распаўсюджанне: *атрымаць праніску*. Моўным штампам можа стаць любы часта ўзнаўляемы моўны сродак, метафары, азначэнні, якія страцілі вобразнасць з-за частага паўтору, нават збітыя рыфмы. Аднак у практычнай стылістыцы моўным штампам называюць стэрэатыпныя выразы, якія маюць канцылярскую афарбоўку.

Ад моўных штампаў у такім значэнні неабходна адрозніваць *моўныя стандарты* – гатовыя, узнаўляльныя ў мове сродкі выражэння, якія выкарыстоўваюцца для дакладнай перадачы інфармацыі. Да стандартаў адносяць наменклатурныя выразы, якія атрымалі ўстойлівы характар выражэння: *духоўныя патрабаванні, сустрэча ў вярхах, напісана на актуальную тэму, паводле рукапіснай (друкаванай, аўтарытэмнай) крыніцы і г.д.*

Да моўных стандартаў адносяць таксама *універсальныя* словы, якія выкарыстоўваюцца ў самых розных, часта неакрэсленых значэннях: *пытанне, мерапрыемства, асобны, праводзіць*. Гэтыя словы становяцца універсальнымі, калі яны атрымліваюць у кантэксце вельмі шырокае, няпэўнае значэнне: *Пытаннем харчавання школьнікаў неабходна надаваць асаблівую ўвагу.*

Да моўных стандартаў (клішэ) адносяць таксама парныя словы або словы-спадарожнікі, выкарыстанне аднаго з іх абавязкова падказвае і выкарыстанне другога: *крытыка + рэзкая, сустрэча + дзелавая, мерапрыемства + праведзенае.*

Канцылярызмы і штампы пазбаўляюць маўленне прастаты, эмацыянальнасці, надаюць яму казённы характар, зніжаюць уздзеянне слова, 'маскіруюць банальныя думкі'.

7. Словы-паразіты. У лексічна бедным маўленні нярэдка сустракаюцца так званыя *словы-паразіты*: *так сказаць, значыць, ну, гэта*. Многія з іх адносяцца да ліку пабочных слоў, але, страчваючы мадальнасць, яны пераўтвараюцца ў словы-паразіты. Гэта асаблівасць нелітаратурнай мовы выкарыстоўваецца пісьменнікамі для маўленчай характарыстыкі дзеючых асоб.

Да недахопаў маўлення адносяць часты паўтор у тэксце адных і тых жа слоў: *факт, даны, дакладна, сапраўды*. Ужыванне ў маўленні слоў-паразітаў не заўважаецца самім гаворачым, слухач жа ўспрымае такое маўленне як непрыемнае, бо яно затрымлівае развіццё думкі, перапыняе развіццё інфармацыі, дакучае назойлівасцю. Частае выкарыстанне слоў-паразітаў, паўтор адных і тых жа слоў тлумачыцца недастатковым веданнем моўнага

багацця, а таксама абьякавасцю да маўлення, што сведчыць і пра недастатковы ўзровень агульнай культуры.

Яшчэ адзін недахоп мовы – *пустаслоўе* – шматслоўе, калі адсутнасць думкі прыкрываецца фармальна правільна арганізаваным, але беззмястоўным актыўным наборам слоў. За словам павінна стаяць думка, за словам – пачуццё чалавека, прадмет, з'ява. Але часта гэтага няма. Слова спустошана, але яно напісана, выказана, дае бачнасць інфармацыі, прыкрываючы яе поўную адсутнасць.

Літаратура

1 Асновы культуры маўлення і стылістыкі: падручнік / пад рэд. У.В. Анічэнкі. – Мн., 1992.

2 Бондалетов, В.Д. и др. Стилистика русского языка / под ред. Н.М. Шанского. – Л., 1982.

3 Введенская, Л.А. Русский язык и культура речи: учебное пособие для вузов / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова, Ю.В. Кашаева. – Ростов-на-Дону. 2000.

4 Плещенко, Т.П. Основы стилистики и культуры речи: уч. пособие / Т.П. Плещенко, Н.В. Федотова, Р.Г. Четет. – Мн., 1999.

5 Стилистика русского языка / под ред. Н.М. Шанского. – Л., 1989.

6 Цікоцкі, М.Я. Стылістыка беларускай мовы: падручнік / М.Я. Цікоцкі. – Мн., 1995.

7 Цікоцкі, М.Я. Стылістыка тэксту / М.Я. Цікоцкі. – Мінск: Беларуская навука, 2002. – 223 с.